

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / Journal of Mesned Divinity Researches
ISSN 1308-9684 | e-ISSN 2687-3605 | [http://](http://dergipark.org.tr/mesned) [https://](https://dergipark.org.tr/mesned)
Cilt (Vol.) 11 Sayı (Issue 1) Bahar - (Spring) 2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu Makalenin intihal içermediği benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiştir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Gönderim Tarihi: 12.04.2020 | Kabul Tarihi: 21.05.2020

Bilâdü's-Sind'de Bir Arap Hanedanlığı: Hebbârîler (H.247-416/M.862-1026)*

- An Arab Dynasty in Sindh Region: Habbaris (Ah. 247-416/Ad. 862-1026)-

Zabihur RAHMAN**

Atıf/Citation: Rahman, Zabihur. "Bilâdü's-Sind'de Bir Arap Hanedanlığı: Hebbârîler (h.247-416/m.862-1026) / An Arab Dynasty in Sindh Region: Habbaris (Ah. 247-416/Ad. 862-1026)". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2020-1): 135-164.

Öz:

Sind bölgesinde önce, h.90/m.708-709 yılından h.132/m.749-750 yılına kadar Emevîler, ardından h.247/m.862 yılına kadar Abbâsîler hüküm sürmüştür, bölgede Abbâsîler'in egemenliği zayıfladıktan sonra da çeşitli Arap hanedanlıkları ortaya çıkmıştır. Bu hanedanlıklardan biri olan Hebbârîler, Sind bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirip güçlü bir yönetim kurarak kendi iktidarını sağlamıştır. Bu çalışmada Hebbârîler'in iktidara gelişi ve bölgede siyasal, sosyal ve kültürel katkıları ile hanedanlığın çöküşü ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sind, Emevîler, Abbâsîler, Hebbârîler, Mansûre.

Abstract:

In the Sind region, the Umayyads first ruled from h.90 / m.708-709 to h.132 / m.749-750, then the Abbasids until h.247 / m.862. After the Abbasids sovereignty weakened in the region, various Arab dynasties has emerged. Habbaris, was one of these dynasties, captured a large part of the Sind region and established a powerful government to secure their own power. In this study, the rising of the Habbaris to power and their political, social and cultural contributions in the region and the collapse of the dynasty were discussed.

Key Words: Sindh, Umayyads, Abbasids, Habbaris, Al-Mansura.

* Bu makale, Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (h.15-416/M.636-1026) adlı doktora tezi-mizden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., University of Haripur, Faculty of Islamic and Religious Studies, zabihurrahman83@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8037-3506.

1. GİRİŞ

Es-Sind veya *Bilâdü's-Sind* adı verilen topraklar, fütûh ve büldân kaynaklarında, Kuzeydoğu Keşmir dağlarından Hind Okyanusuna dökülen Sind nehrinin doğu ve batısını kapsayan, belirli bölgeler hariç aşağı yukarı bugünkü Pakistan'ın tamamını içine alan bir bölge olarak geçmektedir. Nitekim Sind tarihi hakkında ana kaynak olarak bilinen *Fethü's-Sind* (Çeçnâme)¹ de Sind bölgesinin sınırlarının, doğuda Keşmir bölgesi, batıda Mükran² sınırları, güneyde Hind Okyanusu ve kuzeyde Kırdân³ ve Kîkanân⁴ dağlarına kadar uzanmakta olduğunu göstermektedir.⁵

-
- ¹ Hicrî III. yüzyılda muhtemelen Arapça olarak telif edilen ve müellifi meçhul olan bu eserin orijinali günümüze ulaşmamıştır. Arapçada *Fethü's-Sind* ismiyle bilinen ve XIII. yüzyılda Ali b. Hâmid b. Ebi Bekr el-Kûfî (ö. 613/1216) tarafından Farsça'ya tercüme edilen bu eser, İslâm fetihleri öncesi Sind'de hüküm süren Çeç hanedanına nispetle Çeçnâme adıyla ün kazanmıştır. Eser, Müslümanların Sind bölgesine gelmeden önceki siyasi durumunu ele alarak başlamakta ve Sind fatihi Muhammed b. Kâsım'ın ölümüne kadar geçen olayları detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Eserde Ali b. Medâinî'nin (ö. 234/848) Sind bölgesi hakkındaki rivayetlerinden sıkça istifade edildiği görülmektedir. Kûfî'nin bu eserinin Farsça, İngilizce, Arapça ve Urduca tercümeleri vardır. Bkz. Ali Üremiş, "Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, Fathnamah-i Sind (Chachnâmah), nşr. N.A. Baloch, İslâmabad 1983, 284 s. ; Ali Kûfî, *Fethu's-Sind* (Cac-nâme), nşr. S. Zekkâr, Beyrut 1992, 366 s.", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 42 (2005) Işın Demirkent Hatıra Sayısı, 305–312; Tahsin Yazıcı, "Çeçnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/248.
- ² Mükran, Sind bölgesinde büyük bir vilayettir. Pek çok şehir ve köylerden oluşmaktadır ve Kirman bölgesinin doğusunda bulunmaktadır. Bkz. Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/179.
- ³ Kırdân bölgesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. *Fethü's-Sind*'de Kîkanân bölgesiyle beraber geçtiğine göre Kırdân bölgesi de bugünkü Belucistan'ın Kallât bölgesinin yakınlarında bir yer olmalıdır.
- ⁴ *Fethü's-Sind*'de Kîkanân olarak geçen bu yer için Yâkût el-Hamevî, Kîkân ismini kullanır. Kîkân, Horasan'ın yakınında Sind bölgesinde bulunan bir şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/423. Kîkân ismi, Farsça Gîgân kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Bu isim bugünkü Belucistan'ın Kallât bölgesi için kullanılırdı. Bkz. Kadı Athar Mübârekpûrî, *Hindustan Mein Arbon ki Hükümaten* (Delhi: Nedve'tü'l-Müsannifin, 1967), 130.
- ⁵ Ali b. Hâmid b. Ebi Bekr el-Kûfî, *Fethü's-Sind* (Çeçnâme), thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1992), 15. Ayrıca bkz. Hugh Trevor Lambrick, *History of Sind, Sind Before The Muslim Conquest* (Sindh: Sindhi Adabi Board Jamshoro, 1996), 2/136; Azmi Özcan, "Sind", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/242- 244.

Tarih kaynaklarına göre Bilâdü's-Sind'e yönelik ilk İslâm akınları Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş⁶, Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde ilk fetihlerin önü açılmış ve Emevîler döneminde devam eden bu fütûhat faaliyetleri ile bölgenin tamamı, İslâm devletinin bir doğu eyaleti olma statüsünü kazanmıştır. Daha sonra iktidara gelen Abbâsîler, bölgeye hâkim olarak h.247/m.861-862 yılına kadar bu bölgede egemen olmuşlardır. Abbâsîler'in zayıflamasının ardından ise Sind bölgesi bağımsız hükümdarların eline geçmiş ve böylece Mansûre'de⁷ Kureyş kabilesinden Hebbârîler (h.247-416/m.862-1026); Mültan⁸ bölgesinde yine Kureyş kabilesinden Sâmeoğulları (h.290-375/m.903-986); Mükran'da ise yine bir Arap hanedanlığı olarak Ma'dân hükümdarlığı (h.340-422/m.952-1031) kendi hanedanlıklarını kurmuşlardır. Bu makalede konumuz Hebbârî Hanedanlığı olduğu için diğerlerinin sadece isimlerini vermek ile yetinmiş bulunuyoruz.⁹

Makalemize konu olan Hebbârî hanedanlığı, h. 247- 416/m. 862-1026 yılları arasında Sind bölgesinde varlık göstermiş olan Arap hanedanlıklarının siyasi bakımdan en güçlüsü olarak bölgenin büyük bir kısmında hüküm sürmüştür. Bu makalede yaklaşık iki asır kadar Sind bölgesinde hüküm sürmüş olan Hebbârî hanedanlığı ele alınacaktır.

⁶ Ahmed b. Yahya Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, thk. Abülkâdir Muhammed Ali (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014), 256; Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî (Bağdâd: Dâru'r-Reşid, 1981), 413.

⁷ Mansûre, Sind bölgesinde verimli topraklara sahip büyük bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/ 211. Sind fatihi Muhammed b. Kâsım'ın oğlu Amr b. Muhammed tarafından fetih hareketleri çerçevesinde kurulmuş olan bu şehir konum olarak bugünkü Haydarâbâd'ın kuzeydoğusunda idi. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 264; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/317; Özcan, "Sind", 37/242-244.

⁸ Hint topraklarında bulunan, Gazne yönünde bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/227. Mültan, Sind fatihi olarak bilinen Muhammed b. Kâsım tarafından h.94/m.712 yılında fethedilerek İslâm yurdu yapılmıştır. Mültan, günümüzde Pakistan'ın Pencab bölgesinde bulunan tarihî bir şehirdir. Bkz. İbnü'l-Hayyât, *et-Târîh*, 307; Belâzürî, *Fütûh*, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20; Azmi Özcan, "Mültan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 31/548-549.

⁹ Sind bölgesinde kurulmuş olan diğer hanedanlıklar hakkında bilgi için bkz. Zabihur Rahman, *Sind Bölgesinin Fethi ve İslâmlaşması* (h.15-416/M.636-1026) (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 145-179.

2. HEBBÂRÎLER'İN KÖKENİ VE HANEDANLIKTAN ÖNCEKİ DURUM

Hebbârîler tarihsel rivayetlere göre soy bakımından Kureyş kabilesinin Benû Esed kolundan olan Hebbâr b. Esved'e dayanır.¹⁰ Hebbâr b. Esved, Hebbârî hanedanlığının kurucusu olan Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'nin büyük dedesi olup, İslâm davetinin başlarında Mekke müşriklerinden Resûlullah'a kötülük yapan kişiler içinde en önde gelen isimlerden biriydi. Kendisinden nakledilen bir rivayette de Resûlullah İslâm'ı davet etmeye başladığında ona düşmanlık yaptığını, ona engel olmaya çalıştığını ve kötülük ettiğini söylemektedir.¹¹ Konuyla ilgili başka bir rivayete göre de Resûlullah hicretten sonra henüz hicret etmemiş olan kızı Zeyneb'i Mekke'den getirmesi için birini göndermişti. Bunlar, dönüş yolunda Kureyş kabilesinden içinde Hebbâr b. Esved'in de bulunduğu bir grupla karşılaştıklarında Hebbâr, Zeyneb'i iterek eziyet etmiş ve sırtına mızrak ile vurmuş¹² ve Zeyneb'i deveden düşürmüştü.¹³ Rivayete göre bu olay olduğunda Zeyneb hamile idi ve bu darp sebebiyle bebeğini düşürdü. Bu olay yüzünden Zeyneb yolculuğa devam edemedi ve Mekke'de Abdümenâf oğullarının evlerine gönderildi. Hebbâr b. Esved'in suçu büyüktü ve bu sebeple Resûlullah onu yakalamaları için askeri birlik göndererek onun yakalandıktan sonra öldürülmesini istemişti.¹⁴ Ancak bununla birlikte Hebbâr, muhtemelen Mekke fethedildikten sonra, Resûlullah'ın yanına gelerek İslâm'ı kabul ettiğini açıklamış, Resûlullah'a yapmış olduğu kötülükleri itiraf ederek ondan af dilemiş, Resûlullah da onu bağışlayarak "İslâm önceki günahları siler." demiş ve insanları Hebbâr'ı kötölemekten men etmiştir.¹⁵

¹⁰ Ebû Abdillâh Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureys*, 3. Baskı (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982), 218.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, 2. Baskı (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 11/537.

¹² Taberî, *Târih*, 11/537-538.

¹³ Taberî, *Târih*, 2/470.

¹⁴ Taberî, *Târih*, 11/537-538.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 2/857-858. Ayrıca bkz. Taberî, *Târih*, 11/538-539; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 6/412-413.

Resûlullah'ın vefatından sonra Hebbâr'ın Şam'da yaşadığı ve Hz. Ömer döneminde Şam'dan hac yapmak için Medine'ye geldiği ancak hacın rükünlerinden bazılarını kaçırdığı rivayet edilmektedir. Bunun üzerine halife Hz. Ömer ona, bu sene umre yapıp seneye hac için gelmesini emretmiştir.¹⁶

Hebbâr soyunun Sind bölgesinde varlığı ise Hebbâr b. Esved'in torunu olan Münzir b. Zübeyr'in h.111/m.728 yılında Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (h.105-125/m.724-743) tarafından Sind bölgesine vali olarak atanan Hakem b. Avâne el-Kelbî ile beraber gelerek bu topraklara yerleşmesi ile başlamıştır.¹⁷ Emevîler döneminde Karkisiyâ¹⁸'da vali olarak görev yapan Münzir b. Zübeyr, Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (h.132-136/m.750-754) döneminde öldürülmesine kadar görevine devam etmiştir.¹⁹

Abbâsî devleti kurulduktan sonra halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (h.132-136/m.750-754), Ermenistan, Azerbaycan ve el-Cezîre üzerine vali olarak Ebû Ca'fer'i atadı. Ebû Ca'fer, Karkisiyâ'ya gelerek orada görev yapmakta olan Münzir b. Zübeyr'den kendisine tabi olmasını istedi. Münzir bu teklifi kabul etmeyince Ebû Ca'fer orada Mâlîk b. el-Heysem'i vali olarak görevlendirdi. Ancak Münzir, ona da tabi olmadı ve h.133/m.751 yılında tutuklanarak öldürüldü.²⁰ Sind bölgesine geldikten sonra halife tarafından yeni bir görev için Karkisiyâ'ya gidip daha sonra orada öldürülen Münzir'in aile mensupları, Sind bölgesinde hayatlarını devam ettirmiş olmalıdır. Ancak tarihsel olarak önem

¹⁶ Ebû Abdillâh Mâlîk b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabi, 1985), 1/383 no:154. Ayrıca bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 5/284 no: 9822; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/414.

¹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 428. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü Ensâbi'l Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 118; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî et-Tûnisî, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtete' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, thk. Halîl Şehâde, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 2/391.

¹⁸ Karkisiyâ, Fırat nehrinin doğusunda bir şehirdir. el-Hâbûr nehri ise Ra'sül-Ayn bölgesinden çıkan bir nehirdir ve Karkisiyâ'nın yakınlarında Fırat nehri ile birleşmektedir. Bkz. Hasan b. Ahmed el-Mühellebî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Dımaşk: Dâru't- Tekvîn li't-Tibâ'at ve'n-Neşr, 2006), 112; Yâkût el-Hamevî bunun el-Hâbûr ve Fırat nehrinin ortasından üçgen şeklinde bulunduğunu ve Karkisiyâ İbn Tehmures adlı bir padişahın ismiyle adlandırıldığını belirtmektedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/328.

¹⁹ Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zakkâr – Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 4/150-151.

²⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 4/150-151; İbn Hazm, *Cemhere*, 118-119.

arz edecek bir durum meydana gelmemiş olmalıdır ki tarih kaynaklarımızda bu konuya dair bir bilgiye rastlayamadık.

Abbâsî halifesi Mu'tasım-Billâh (h.218-227/m.833-842) döneminde Sind bölgesinde valilik yapan Mûsâ b. Yahyâ el-Bermekî'nin vefatı üzerine oğlu İmrân b. Mûsâ el-Bermekî (ö.h.240/m.854) halife tarafından bölgede yeni vali olarak görevlendirildi. İmrân'ın valiliği halife Vâsık Billâh (h.227-232/m.842-847) döneminde de devam etti.²¹ Sind bölgesinde yaşayan Arap kabileleri olan Nizârî ve Yemenîler arasında alevlenen asabiyet çatışmasında dönemin valisi İmrân'ın, tarafsız davranmak yerine Yemenîler'i desteklemesi bölgeyi iç savaşa soktu. Buna karşılık bölgede yaşamakta olan Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî²² de muhtemelen Nizârî'lerin desteğini alarak olaya dâhil oldu ve Sind valisi İmrân'ı öldürdü.²³ İmrân'ın öldürülmesinden sonra halife Vâsık Billâh (h.227-232/m.842-847), Horasan ve Sind bölgesi üzerine İnak²⁴ et-Türkî isimli bir Türk komutanı vali tayin etti. İnak, görevi alır almaz Anbese b. İshâk'ı Sind bölgesine komutan olarak gönderdi. Sind bölgesinde otoriteyi sağlayan Anbese'ye Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî de itaat etti. Bölgede dokuz yıl görev yapan Anbese, İnak'ın ölümü üzerine kendi isteği ile görevden ayrıldı.²⁵ Anbese'nin halife Mütevekkil-Alellâh (h. 232-247/m. 847-862) tarafından h. 232/m. 847 yılında görevinden azledildiği de rivayet edilir.²⁶ Anbese'nin ardından Harun b. Ebû Halid el-Merverrûzî, Sind valisi olarak atandı ve orada görev yaparken öldürüldü.²⁷ Ya'kûbî'nin rivayetine göre ise Hârûn b. Ebî Hâlid h. 240/m. 854 yılında Sind bölgesinde kendi eceliyle hayatını kaybetmiş, bunun üzerine bölgede nüfuz sahibi olan Ömer el-Hebbârî, Halife Mütevekkil'e bir mektup yazmış ve kendisine Sind valiliği görevi verilirse, bölgeyi zabturbt altında tutacağına dair

²¹ Belâzürî, *Fütûh*, 428; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y), 2/479-480.

²² Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî, Münzir b. Zübeyr'in torunudur. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 265. İbn Hazm da Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'nin, sahabî Hebbâr b. Esved el-Kureşî'nin soyundan olup Münzir b. Zübeyr'in torunu olduğunu zikrederek Sind bölgesinin yöneticilerinden olduğunu aktarır. Bkz. İbn Hazm, *Cemhere*, 118-119.

²³ Belâzürî, *Fütûh*, 428; Abdülhay b. Fahriddîn b. Abdilâlî el-Hasenî et-Tâlîbî, *Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzir* (Beyrut: Dâr'u İbn Hazm, 1999), 1/56.

²⁴ İslâm kaynaklarında İtâp (Eytâh, ايتاخ) şeklinde geçen bu kelime okuyuş hatası yapıldığı ve kelimenin aslının İnak olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "İnak et-Türkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 12/256-257.

²⁵ Ya'kûbî, *Târih*, 2/479-480, 486.

²⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 421; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/56.

²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 260.

söz vererek valilik görevi talebinde bulunmuştur. Halife de muhtemelen devletin siyasi durumunu ve Sind bölgesindeki hassasiyeti göz önünde bulundurarak ona Sind valiliği görevini tevdi etmiştir.²⁸ H.247/m.862 yılında halifenin suikast ile öldürülmesine kadar yaklaşık yedi yıl bölgede vali olarak görev yapan Ömer el-Hebbârî döneminde tarih kayıtlarına geçmiş herhangi bir iç çatışma vs. bulunmadığından Ömer el-Hebbârî'nin bölgeyi kontrol altına alarak barışı ve düzeni sağladığı söylenebilir.

3. VALİLİKTEN HANEDANLIĞA GEÇİŞ: SİND BÖLGESİNDE ÖMER B. ABDÜLAZİZ EL-HEBBÂRÎ DÖNEMİ (H.247-270/M.861-62-884)

Ömer el-Hebbârî'nin Sind'de bağımsız bir hanedanlık kurma sürecinin anlaşılması için Abbâsîler'in son dönemlerde içinde bulunduğu siyasi durum hakkında genel bir bilgi vermek gerekmektedir. Bilindiği üzere orduda bulunan Türk komutanların desteği ile hilâfet makamına gelen²⁹ Mu'tasım (h. 218-227/m. 834-842) dönemiyle birlikte Türklerin devlet idaresindeki etkisi giderek artmıştı. Öyle ki Türklerin eyaletlerdeki valilerin atanma ve azil işlerine müdahil olması ve hatta başa gelecek halifeyi seçebilmeleri gibi hususlar halifelerin siyasi otoritesinin zaafa uğradığını gösteriyordu.³⁰ Diğer taraftan Zut isyanı³¹ ve 816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açarak zamanla nüfuz alanını genişletip Abbâsîler'i uzun süre meşgul eden ve nihayet 837 yılında Halife Mu'tasım döneminde bertaraf edilebilen Bâbek el-Hürremî isyanı³² da siyasi otoriteyi zayıflatmıştı. Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde ise Sâmânîler (819-1005) güç-

²⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/490; İbn Hazm, *Cemhere*, 118.

²⁹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 11/27.

³⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Kamer Yayınları, 2000), 115-140.

³¹ Belâzürî, *Fütûh*, 519-523; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372-373, 472; Taberî, *Târîh*, 9/8-11; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 11/42, 50; İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 5/233.

³² Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977), 477; Taberî, *Târîh*, 9/52-55; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Esed Dağır (İran: Dâru'l-Hicre, 1988), 3/467-471; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 11/74-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/11-15; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/376-377.

lerini artırmıştı.³³ Bu gibi durumlar Abbâsîler'in gücünün zayıfladığının işaretleriydi. Nitekim Halife Mütevekkil h.247/m.861-862 yılında suikast ile öldürülünce³⁴, Sind bölgesinde vali olarak görev yapan Ömer el-Hebbârî, mevcut siyasi boşluktan yararlanarak bölgede iktidarı ele geçirdi ve bağımsızlığını ilan etti. Böylece Sind bölgesinin büyük bir kısmında Gazneli Mahmûd'un bölgeyi fethine kadar (h.247-416/m.862-1026) varlığını koruyacak olan Hebbârî hanedanlığının temelleri atılmış oldu.³⁵

Siyasi ve idari bakımdan güçlü ve başarılı bir yönetici olan Ömer el-Hebbârî, hanedanlığını kurduktan sonra kendi adına gümüş ve bakır sikkeler bastırmıştı.³⁶ Ancak her ne kadar siyasi olarak bağımsız bir hanedanlık kurulmuş olsa da Abbâsî devleti ile manevi bağ devam etmekte idi. Nitekim Mansûre camisinde hutbeler hala halife adına okunuyordu.³⁷ Hebbârî hanedanlığının kurucusu olan Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî, hanedanlığının merkezi ve başkenti olarak Mansûre'yi seçmişti. Ancak kendisi Mansûre'nin yakınlarında Bâniyâ³⁸ adındaki şehirde oturuyordu.³⁹

Sind bölgesinde bunlar olurken Sîstan⁴⁰ bölgesinde de Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, h.247/m.861-862 yılında Abbâsî devletine karşı başkaldırarak uzun ve çetin mücadelelere girişti. Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın liderliğinde gün geçtikçe güçlenen Saffârîler, adım adım Fars bölgesini ele geçirmeye başladı.

³³ Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî, *Târîhu'l-Yemînî*, thk. İhsân Zenûn Abdüllatîf es-Sâmîrî (Beyrut: Dâru't-Talî'ah, 2004), 198. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/609.

³⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/492; Taberî, *Târîh*, 9/226; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/38.

³⁵ İbn Hazm, *Cemhere*, 118; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/56. Ayrıca bkz. Mumtaz Husain Pat-han, *History of Sind: Sind Arab Period*, 2. Baskı (Sindh: Sindhi Adabi Board, 1978), 3/233; Özcan, "Sind", 37/242-244.

³⁶ Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), 2/320 - 323. Ayrıca bkz. Ek. 1.

³⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/320; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/55.

³⁸ Bâniyâ, Mansûre şehrinde üç merhale (yaklaşık 120 km) uzaklıkta hayat şartları ucuz ve verimli topraklara sahip küçük bir şehirdir. Şehir halkı zenginlik ve refah içinde yaşıyordu. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâkı'l-Âfâk* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 1/170.

³⁹ Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Kitâbü'l Mesâlik ve'l- Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 175.

⁴⁰ Farsça'da "sakaların ülkesi" anlamındaki Sakastân kelimesinden gelen Sîstan Arapçaya Sicistan şeklinde geçmiştir. Günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı ise Afganistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/274-276.

H.262/m.875-876 yılında halife Mu'temid Alellah (h.256-279/m.870-892), Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ı durdurmak için Belh, Tohâristân, Sîstan ve Sind eyaletlerinin idaresini ona verdi.⁴¹ Her ne kadar resmen Sind topraklarının yönetimi Saffârîler'e verilmiş olsa Sind bölgesi üzerinde doğrudan herhangi bir nüfuzları olmamış; bununla birlikte Saffârîler'in Sind toprakları civarındaki Sîstan bölgesi üzerindeki yetkisinden dolayı Mültan, Rahe, Tıbsin, Zebulistan, Sind (Mansûre) ve Mükran bölgelerindeki hükümdarlar Saffârîler'den endişe duymuş ve kendilerine tehdit olarak görmüşlerdir.⁴²

Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'nin Sind bölgesinde iktidarını kurduktan sonra bölgeyi refah ve huzura kavuşturduğu görülmektedir. Nitekim bölgeyi ziyaret etmiş olan coğrafyacı İbn Havkal (ö.367/977-978), Hebbârî hanedanlığının Mansûre'deki siyaset ve yönetimine karşı halkın hoşnut olduğunu ve Bâniyâ şehrinde yaşayan Ömer'in cömert ve saygın biri olduğunu aktarmaktadır. Hatta Ömer'in asalet ve üstünlük sıfatıyla Bağdat'ta da meşhur olduğundan bahsetmektedir.⁴³ Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'nin tam olarak kaç yıl hanedanlığın başında olduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. Ancak 10. yüzyılda yaşamış olan İranlı denizci ve gemi kaptanı Büzürg b. Şehriyâr (IV./X.yüzyıl)⁴⁴, Güney Hindistan, Gucerât, Hint takımadaları, Çin ve Japonya'ya yapmış olduğu seyahatte gördüklerini anlattığı hatırat niteliğindeki Kitâbü Acâibi'l-Hind adlı meşhur eserinde h.270/m.883-884 yılında Hebbârî hanedanından Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in Mansûre'de iktidarda olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Bu bilgidен hareketle Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'nin hükümdarlık süresinin yaklaşık yirmi üç yıl olduğu söylenebilir.

⁴¹ Taberî, *Târîh*, 9/476. Tâberî de geçen başka bir rivayette ise Ya'kûb'a verilen bölgelerin isimleri Horasan, Rey, Fars, Kazvin, Zencan ve Medinetüsselam'ın hududu (yani Bağdat'ın sınır bölgesi) olarak geçmektedir. Bkz. Taberî, *Târîh*, 9/518. Konu ile ilgili ayrıca bkz. İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 12/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/298. Ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/463-464.

⁴² Ebü'l-Abbâs Şemsüddin ibn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman mimâmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ ev Esbetehü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1900), 6/403-404.

⁴³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/320-323.

⁴⁴ İranlı bir seyyah, denizci ve gemi kaptanıdır. Hayatı, şahsiyeti ve eğitimiyle ilgili olarak klasik ve modern kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Mustafa L. Bilge, "Büzürg b. Şehriyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/522.

⁴⁵ Büzürg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, *Kitâbü Acâibi'l-Hind*, thk. B. A. Fanderlet, çev. L. Marcel Devic (Lübnan: Dâr ve Mektebe Bebylon- Cibal, t.y), 3.

Ömer'in iktidarı döneminde gerçekleştirilmiş siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetler hakkında kaynaklarımızda detaylı bilgilere rastlamamış olmakla birlikte önceki gibi kabile çatışmalarının yaşanmamış olmasından hareketle bölgede Arap asabiyetçiliğine son verilerek barış, huzur ve refahın tesis edildiğini söyleyebiliriz. Coğrafyacı İbn Havkal'nın da belirttiği üzere⁴⁶ idareden hoşnut olan halkın varlığı da kanaatimizce bölgede adaletli bir sistemin olduğunun göstergesidir.

4. ABDULLAH B. ÖMER EL-HEBBÂRÎ DÖNEMİ (H.270 - 300-301/M.884 - 913-914)

Ömer el-Hebbârî'den sonra oğlu Abdullah b. Ömer el-Hebbârî h.270/m.884 yılında iktidara geldi. Babasından, güçlü ve refah içinde bir hanedanlık devralmıştı. Ancak Abdullah'ın iktidarının daha ilk dönemlerinde başkenti boş gören Kinde kabilesinin kölesi Ebû Sume tarafından Mansûre üzerine bir saldırı gerçekleşti.⁴⁷ Ebû Sume isimli bu şahıs Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (h.136-158/ m.754-775) döneminde⁴⁸ ya da halife Hârûnürreşîd (h.170-193/ m.786-809) döneminde⁴⁹ Sind valisi olarak görevlendirilen Dâvûd b. Yezîd b. Hâtim ile beraber Sind bölgesine gelmişti.⁵⁰ Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'nin vefatıyla beraber yönetim zafiyetini fırsat bilen ve Abdullah'ın rahatlığından faydalanan Ebû Sume, Mansûre şehrini ele geçirdi. Abdullah el-Hebbârî, Ebû Sume'nin bu cesaretini görünce bir ordu hazırladı ve savaşarak Mansûre'yi geri aldı. Ardından çok geçmeden Bâniyâ'yı terk edip Mansûre'ye yerleşti.⁵¹

Abdullah b. Ömer el-Hebbârî'nin iktidarı döneminde Mansûre şehri ilmi faaliyetlerin gerçekleştiği bir merkez haline gelmişti. İslâmlaşma faaliyetleri devam etmekle beraber gayrimüslimlere dinleri konusunda serbestlik tanınmıştı. Âlimlerin, şair ve ediplerin himaye edilmesinin yanı sıra onlara değer ve

⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/320.

⁴⁷ Kadî Athar Mübârekpûrî, *Ricâlu's-Sind-i ve'l-Hind* (Mumbai: el-Metbaa el-Hicaziyyeh, 1958), 168.

⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 264.

⁴⁹ İbnü'l-Hayyât, *et-Târîh*, 463; Taberî, *Târîh*, 8/272.

⁵⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 264.

⁵¹ Mübârekpûrî, *Ricâlu's-Sind-i ve'l-Hind*, 168.

önem verilmişti.⁵² Nitekim h.270/m.884 yılında gerçekleştiği rivayet edilen bir olaya göre er-Râ⁵³ bölgesinde hüküm sürmekte olan Mehrûk b. Râik adlı bir Hindu kral, dönemin Sind hâkimi olan Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî'ye bir mektup yazarak ondan İslâm dini ve şeriatını Hint dilinde öğrenmek istediğini belirtmiştir. Bu istek üzerine Abdullah, aslen Irak kökenli olup Mansûre'de yetişmiş, Hintçe konuşma ve yazma becerisine sahip, yerel dillere de hâkim olan âlim ve şair birini⁵⁴ yanına çağırarak kralın talebini ona iletmiştir. Bunun üzerine âlim, bir kaside hazırlayarak krala göndermiştir. İsmi meçhul olan bu âlimin yazdığı kasideyi çok beğenen kral, Abdullah b. Ömer el-Hebbârî'den bu kasideyi yazan kişinin kendisine gönderilmesini istemiş ve bunun üzerine mezkûr âlim, üç sene kadar vaiz ve tebliğci olarak kralın yanında kalmıştır. Üç yılın sonunda geri dönen âlim, Abdullah el-Hebbârî'ye Hindu kralının İslâm'ı kabul ettiğini bildirerek geçen zaman zarfında er-Râ bölgesindeki faaliyetlerini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Buna göre kral, âlimin er-Râ bölgesinde kaldığı süre içinde Kur'an'ı Hintçe'ye⁵⁵ tefsir etmesini isteyince ismi meçhul bu âlim tarafından bir Kur'an tefsiri⁵⁶ kaleme alınmıştır. Bu zatın anlamına göre Yasin suresinin yetmiş sekizinci ve yetmiş dokuzuncu âyetlerinin tefsiri esnasında, makamında altından yapılmış ve mücevherlerle bezenmiş süslü bir yatak üzerinde oturmakta olan kral, âyetlerin tekrar edilmesini istedi. Âlim, bu âyetleri tekrar okuyup anlatınca, kral oturmuş olduğu yataktan aşağıya indi ve yürümeye başladı ve yürürken de bir taraftan ter döküyordu. Sonra yere yanağını koyarak ağladı. Kralın yüzü, toz toprak olmuştu. Ardından ayağa

⁵² Mübârekpûrî, *Hindustan Mein Arbon ki Hükümaten*, 91.

⁵³ Büzürg b. Şehriyâr'ın zikrettiği er-Râ bölgesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

⁵⁴ Kaynakta bu âlimin ismine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.

⁵⁵ Pakistan ve Hindistan'daki tarihçilerden Seyyid Riyaset Ali Nedvî ve Mumtaz Pathan, Büzürg b. Şehriyâr'ın kullandığı Hintçe ifadesinden Sindce dilinin kast edildiği kanaatinde dirler. Bkz. Seyyid Riyaset Ali Nedvî, *Ahd-ı İslâmi ka Hindustan* (Hindistan: İdâre'tü'l-Musannifîn, 1950), 77-78; Pathan, *History*, 3/235-236. Kanaatimizce de Mehrûk b. Râik için yazılan tefsir Sindî dilinde (Sindce) yapılmış olmalıdır. Çünkü İstahrî ve İbn Havkal, Mül-tan ve Mansûre bölgelerinde kullanılan dilin Sindce ve Arapça olduğunu aktarmaktadır. Bkz. İstahrî, *el-Mesâlik*, 177; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/325.

⁵⁶ Her ne kadar kaynakta tefsir ifadesi geçiyorsa da çağdaş âlimlerce, günümüze ulaşmamış olan bu eserin Kur'an'ın ilk Sindce tercümesi olduğu kabul edilir. Bkz. Riyaset Ali Nedvî, *Ahd-ı İslâmi ka Hindustan*, 77-78; Pathan, *History*, 3/235-236; Seyyid Hamîd Şattârî, *Kur'an-ı Mecîd key Urdu Terâcim u Tefâsîr ka Tenkidî Mutâla'a* (Haydarâbâd Dekken, 1982), 23-24; Abdülhamit Birşik, "Urduca Kur'an Tercümelerinin Tarihi Gelişiminde Batı'nın Etkisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003), 378-390. Ancak rivayette tefsir kelimesi geçtiği için biz tefsir ifadesini kullanmayı tercih ediyoruz.

kalkarak, mezkûr âlime “Şüphesiz ibadete layık olan Rab budur. O, ezelî ve ebedî var olandır. Hiç kimse onun gibi değildir” diyerek İslâm'ı kabul etti. Bundan sonra da kendisi için ayrı bir ev yaptırarak orada gizlice ibadetlerini yaptı. Rivayette, kral tarafından âlime bu hizmetinden dolayı üç kere altın hediye edildiği de geçmektedir.⁵⁷

Yukarıda geçen rivayetteki olaydan anlaşılıyor ki Hebbârîlerin iktidarındaki Sind bölgesinde barış ve huzur hâkimdi ve dolayısıyla bölgede gerçekleşmiş olan İslâmlaşma faaliyetlerinden bölge civarında bulunan hükümdarlar da etkilenmiş olmalıdır. Krala gönderilen bu âlim gibi insanlara değer ve önem verilmesi bölgede ilmi ve dini faaliyetlere önem verildiğini göstermektedir.

Abdullah el-Hebbârî de babası gibi bağımsız bir hanedanlığa sahip olmakla birlikte Abbâsî devletiyle olan manevî bağına koparmayarak Mansûre camisinde Cuma hutbelerinde Abbâsî halifesinin isminin zikredilmesini hiç ihmal etmedi.⁵⁸ Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in yönetimine karşı halkın memnuniyeti, bölgede isyan çıkarmak isteyenlere geçit verilmemesi, ayrıca komşu bölgeden İslâm'a yönelen kralın varlığı gibi durumlar Abdullah'ın siyasi ve idari alanda başarılı olduğunun göstergesi olarak gösterilebilir. Abdullah da babası gibi kendi adına para bastırmıştır.⁵⁹

Kaynaklarımızda Abdullah'ın ne zamana kadar hüküm sürdüğüne dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mes'ûdî, hicrî dördüncü yüz yılın başlangıcında Sind bölgesine geldiğinde iktidarda Ömer b. Abdullah el-Hebbârî'nin bulunduğunu aktarmaktadır.⁶⁰ Bu bilgiyi göz önünde bulundurarak Abdullah el-Hebbârî'nin h.300-301/m. 913-914 civarlarında vefat ettiği tahmin edilebilir.

Araştırmamız esnasında bazı çağdaş tarihçiler tarafından Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz döneminde Deybül (ديبل)⁶¹ şehrinde büyük çapta can ve mal kaybına sebep olan bir deprem felaketi yaşandığına dair genel bir kabul olduğunu tespit ettik. Mezkûr tarihçiler Abdullah Mübeşşir et-Tırâzî, Mumtaz Pat-han ve Sâdık Ahmed Cevdet bu konuda İbnü'l-Esîr ve Süyûtî'nin tarihinden

⁵⁷ Râmhürmüzî, *Acâib*, 2 - 4.

⁵⁸ Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır*, 1/55.

⁵⁹ Bkz. Ek. 2.

⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/89.

⁶¹ Deybül, Sind bölgesinde Hint Okyanusu'nun kıyısında bulunan meşhur bir liman şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/495. Ayrıca bkz. A. S. Bazmee Ansarı, “Deybül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1994), 9/262.

almış oldukları rivayetleri kendilerine dayanak olarak göstermektedirler.⁶² Rivayete göre h.280/m.894 Şevval ayında ay tutulması ve şiddetli bir fırtınanın ardından yaşanan büyük bir deprem ile şehrin tamamına yakını yıkılmış ve enkazdan 150 bin kişinin cesedi çıkarılmıştır.⁶³ Fakat bu kaynakları incelediğimizde rivayette geçen şehrin isminin iddia edildiği gibi Deybül değil; tarih ve büldân kitaplarından elde ettiğimiz bulgulara göre Debîl (دبيل)⁶⁴ olabileceğini ve mezkûr çağdaş tarihçiler tarafından hatalı çıkarım yapılmış olduğunu⁶⁵ görmüş bulunuyoruz. Buna dayanarak mezkûr büyük depremin Sind bölgesindeki Deybül şehrinde değil; Ermenistan'daki Debîl şehrinde gerçekleşmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

5. EBÜ'L-MÜNZİR ÖMER B. ABDULLAH B. ÖMER EL-HEBBÂRÎ DÖNEMİ (H. 300-301—310 / M. 913-914-923)

Abdullah'ın vefatından sonra h.300-301/m. 913-914 civarlarında oğlu Ebü'l-Münzir Ömer b. Abdullah el-Hebbârî, Sind bölgesinde Hebbârî hanedanlığının başına geçti. Babası ve dedesine göre daha güçlü ve sistemli bir yönetim ortaya koydu. Devlet işlerinde kendisine yardımcı olacak vezir kadrosunu ekledi. Hebbârî hanedanlığında ilk defa Ribâh adlı bir kişi vezir olarak göreve

⁶² Bkz. Abdullah Mübeşşir et-Tırâzî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâretü'l-İslâmiyye li-Bilâd's-Sind ve'l-Bencâb (Bakistani'l-haliyye) fi Ahdi'l-Arab* (Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1983), 1/299; Pathan, *History*, 3/237; Sâdık Ahmed Dâvûd Cevdet, *Medînetü'l- Mensûratü fi Zilli'd-Devleti'l-Hebbâriyyeti bi's-Sind* (Riyad: Dâr'u Umayyeh li'n-Neşri ve't- Tevzi, 1995), 26.

⁶³ Her ne kadar mezkûr tarihçiler kaynak olarak Taberî'den hiç bahsetmeseler de bu olaya dair bir rivayet de Taberî'de geçmektedir. Bkz. Taberî, *Târîh*, 10/34. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/478; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, thk. Hamdî el-Demerdaş, (Mekke: Mektebetü't-Nezâr, 2004), 269.

⁶⁴ Belâzürî, Enûşîrvân'ın Rumların elindeki Ermenistan'ı fethettikten sonra bölgede Debîl adlı bir şehir kurduğunu aktarmaktadır. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 94; Yâkût el-Hamevî de Debîl'in Ermenistan'da bir şehir olduğunu belirtir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/439. Debîl şehri hakkında bilgi için bkz. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 208; İstahrî, *el-Mesâlik*, 188; Ebû Abdillâh Ahmed İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 589; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/342; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 283.

⁶⁵ Söz konusu olan bölgelerin isimlerinin yazılışlarında farklılık bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr ve Süyûtî'nin tarihinde geçen şehrin isminde "dâl" harfinden sonra "bâ" ve ardından "yâ" harfi gelmektedir. Ancak Sind bölgesindeki Deybül kelimesinde "yâ" önce, "bâ" harfi ise sonradır. Okuma hatasından kaynaklı bilgi yanlışlığı için ayrıca bkz. Ansarı, "Deybül", 9/262.

başladı. Ömer b. Abdullah el-Hebbârî döneminde ordu teşkilatı oldukça güçlendirilmişti. Savaşçı fillerden oluşan orduda her fil ile beraber beş yüz asker savaşa katılıp, binlerce düşman askerine karşı mücadele verebilecek durumda idi. Ömer b. Abdullah'ın ordusunda bulunan Minfarklis ve Haydara adlı iki büyük filin düşman ordularına karşı verdikleri başarılı mücadele kabiliyeti önceden beri Sind ve Hind bölgelerindeki krallar arasında övgüyle anılıyordu. Hatta Minfarklis adlı fil hakkında ilginç hikâyeler de anlatılmaktaydı.⁶⁶

Ömer b. Abdullah döneminde, askeri bakımdan çok güçlü bir orduya sahip olunmasına rağmen Hebbârîler'in herhangi bir fetih faaliyetinde bulunmadığı görülmektedir. Muhtemelen Hebbârîler'in hedefi bölgedeki halkın refah ve huzur içinde yaşaması ve civar bölgelerdeki hükümdarlarla iyi ilişkiler kurarak bölgenin ekonomisini güçlendirmek olmalıdır. Babası Abdullah ve dedesi Ömer gibi Ebü'l-Münzir de kendi adına sikke bastırmıştır.⁶⁷

Zirikli, Ömer b. Abdullah el-Hebbârî'nin ölüm tarihini h.310/m.923 yılı olarak göstermektedir.⁶⁸ Ömer'in, Ali ve Muhammed isimli iki oğlu olduğu ve babalarının ölümünden sonra iktidarın bunların eline geçtiği aktarılsa⁶⁹ da araştırmalarımız esnasında Ömer b. Abdullah el-Hebbârî'den sonra iktidara gelen oğulları Ali ve Muhammed hakkında açık ve net bir bilgiye rastlayamamış bulunuyoruz. Ancak bölgeyi ziyaret eden ve h. 390/m. 1000 yılında vefat eden Arap tarihçi ve coğrafyacı Makdisî, h.375/m.986 yılında yazmış olduğu meşhur eserinde, Mansûre'de iktidar sahibi olan kişinin Kureyş kabilesinden olduğunu ve orada Abbâsî halifesi adına hutbe okunduğunu aktarmaktadır.⁷⁰

6. HEBBÂRÎ HANEDANLIĞI'NIN SONU

Buraya kadar verdiğimiz bilgilere göre Hebbârî hanedanlığında bariz olarak ön plana çıkan üç hükümdardan söz edildiği görülmektedir. Bu hükümdarlar; hanedanlığın kurucusu Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî, oğlu Abdullah b.

⁶⁶ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/189. Ayrıca bkz. Abdülhay el-Hasenî, Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/62.

⁶⁷ Bkz. Ek. 3.

⁶⁸ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arabi'l-Müsta'ribin ve'l-Müsteşrikîn*, 15. Baskı (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, t.y), 5/52.

⁶⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/189-190. Hatta Ömer b. Abdullah'ın oğlu Ali'nin isminin yazılı olduğu sikkeler de mevcuttur. Bkz. Numismall, Ancient Coins Canada, "Muslim Sindh and Multan (711-1569)", erişim: 8 October 2019, <https://www.numismall.com/acc/Nice-silver-damma-of-Amir-Ali-ca.900-950-AD-Habbarid-Amirs-of-Sind-AS-15-F286-w449671.html>.

⁷⁰ Makdisî, *Ahsen*, 350.

Ömer ve torunu Ebü'l-Münzir Ömer b. Abdullah'tır. Ardından bölgedeki iktidar onun soyundan gelen Ali, Muhammed ve evlatlarının elinde Gazneli Mahmûd'un burayı fethine kadar devam etmiştir.⁷¹

Kaynaklarımızda Mansûre'de iktidarın Sultan Mahmûd'a geçişi İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un vermiş olduğu bilgiye göre şöyledir: Gazneli Sultan Mahmûd, h.416/m.1026 yılında Hint bölgesinde Somnât şehrini⁷² ele geçirdikten sonra irtidâd etmiş olan Mansûre hükümdarına karşı Somnât'tan Mansûre'ye doğru yola çıktı. Sultan Mahmûd'un ilerlemekte olduğunu duyan Mansûre hükümdarı şehri terk ederek saklandı. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, şehri iki taraftan kuşattı ve Mansûre halkından pek çok insan öldürüldü; büyük bir kısmı da nehirde boğularak hayatını kaybetti. Bu saldırıdan çok az kişi sağ kurtulabildi. Sultan Mahmûd bir bölgeyi daha itaat altına aldıktan sonra Gazne'ye döndü.⁷³ Bu rivayette dikkat çeken husus, dönemin Mansûre hükümdarının ismi ve hangi hanedanlığa mensup olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemiş olmasıdır.

Sultan Mahmûd'un saray şairi olan Ferruhî-yi Sîstânî de yazmış olduğu Dîvân-ı Kasâid adlı eserinde, Mansûre hükümdarının çok zengin ve güçlü bir orduya sahip olduğunu ancak Mansûre hükümdarının bu şan ve şöhretinin Sultan Mahmûd'unki karşısında hiçbir şey olduğunu ifade etmektedir. Ferruhî'ye göre Sultan, bir fırtına gibi gelip bütün bölgeyi ele geçirmiştir. Ferruhî ayrıca zamanın Mansûre hükümdarının isminin Hafif olduğunu, halkının da gayrimüslim olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴

Ferruhî'nin hükümdar ve tebaası için gayrimüslim ifadesini kullanması, aynı şekilde İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un da bunların mürted olduğunu dile getirmesi kanaatimizce pek isabetli gözükmemektedir. Ancak bölgede görülen

⁷¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/189-190; İbn Hazm, *Cemhere*, 118; İbn Haldûn, *Târîh*, 2/39; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/55.

⁷² Hint bölgesinde bulunan meşhur bir liman şehri olan Somnât, aynı zamanda Hinduların büyük putlarından birinin adıdır. Bkz. Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y), 95; İbn Haldûn, *Târîh*, 4/491-492. Bugün ise Hindistan'ın Gucerât eyaletinin Kathiyavar bölgesinde bulunmaktadır.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/687; İbn Haldûn, *Târîh*, 4/493. Ayrıca bkz. M.Hanefi Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *Ekev Akademi Dergisi* 11/32 (2007), 143-149.

⁷⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Cûlûğ Ferruhî-yi Sîstânî, *Dîvân-ı Kasâid/Dîvân-ı Hekîm Ferruhî*, thk. Ali Abdürresûlî (Tahran: Matba'-ı Meclîs, 1312), 74.

aşırı Şîî grup olan İsmâîlî-Karmatî nüfuzundan sebeple bu şekilde isimlendirilmiş olabilirler.⁷⁵

Sind tarihi açısından önemli bir isim olan tarihçi Seyyid Muhammed Ma'sûm Bakkarî (ö.1019/1610)'nin tarihinde de h.416/m.1026 yılında Gazneli Sultan Mahmûd tarafından Somnât üzerine saldırı yapıldığı, ardından Sultan'ın Kaç meydanından geçerek, Somra (Ur.)⁷⁶ hanedanından Karmatî mezhebine bağlı Hafîf adlı hükümdarın hüküm sürdüğü Sind'in başkenti Mansûre'ye ulaştığı geçmektedir. Kaynakta geçen bilgiye göre, Sultan şehre ulaşmadan önce Hafîf, şehri terk eder ve Sind nehrinin civarında bulunan ormana saklanır. Bunun üzerine Sultan Mahmûd onun peşinden komutanlarını gönderir ve neticede Hafîf tutuklanır.⁷⁷ Ancak aynı eserde, Somra hanedanlığının Sind bölgesinde Gazneli Sultan Abdürreşîd (h. 440/m. 1049) döneminde Tehrî adlı bir şehirde kurulduğu da belirtilmektedir.⁷⁸

Çağdaş tarihçi Mumtaz Pathan ise coğrafyacı Makdisî'den sonra Mansûre yöneticilerinin Sind bölgesinde nüfuzunu iyice arttırmış olan Karmatîler'in saldırılarından kendilerini koruyabilmek adına, siyasi sebeplerle Sünnîlikten ayrılarak İsmâîlî-Karmatî inancını kabul etmiş olabilecekleri ihtimali üzerinde durmaktadır.⁷⁹ Nitekim Makdisî'nin, Mültan'da Fâtûmî halifeleri adına hutbe okunduğuna dair aktardığı bilgi⁸⁰ ve Sâmeoğulları'nın elinde bulunan Mültan bölgesinin h. 375-401/m. 986-1011 yılları arasında Karmatîler

⁷⁵ Karmatî'lerin faaliyetleri ve tekfir ediliş sebeplerine dair bkz. Yusuf Ötenkaya, "Sünnî Politik Tarih Yazımında Karmatî İsmâîlîlerin Heterodoksluğu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018/2), 619-648.

⁷⁶ Mir Ali Şêr Kâni' (ö. 883/1479), orijinali Farsça olan ve Sind tarihini konu alan Tuhfetü'l-Kirâm adlı eserinde Somra - Soomra (İng.) – hanedanlığının Gazneliler'den sonra Sind bölgesinde iktidara geldiğini ve bunların kimliği hakkında açık ve net bir bilginin bulunmadığını dile getirmektedir. Bkz. Mir Ali Şêr Kâni', *Tuhfetü'l-Kirâm*, thk. Mahdum Amir Ahmed - Nabi Bahş Beloç, çev. Ahter Rizvi, 3. Baskı (Sindh: Sindhi Adabi Board Jamshoro, 2006), 115-122. Somra hanedanlığı hakkındaki bilgi için ayrıca bkz. M.R. Haig, *The Indus Delta Country: A Memoir, Chiefly on its Ancient Geography and History* (London 1894), 73-75; Henry Miers Elliot - Jhon Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians* (London 1867), 1/483-493.

⁷⁷ Seyyid Muhammed Ma'sûm Bakkarî, *Târîh-i Mâ'sûmî*, (Haydarâbâd: Sindhi Adabi Borad, 2006), 395.

⁷⁸ Ma'sûm, *Târîh*, 82-83. Ayrıca bkz. Abdussettâr Ensârî, *Sind Mein Dînî Edep Ki Târîh* (Sindh: University of Sindh, Department of Muslim History, Doktora Tezi, 1990), 121.

⁷⁹ Mumtaz Husain Pathan, *Arab Kingdom of Al-Mansurah in Sind* (Sindh: Institute of Sindhology, 1974), 94-96.

⁸⁰ Makdisî, *Ahsen*, 350.

tarafından ele geçirilmesi⁸¹ gibi durumlar, Sind bölgesinde Şîiler'in güçlerini arttırdığının göstergeleridir. Mansûre yöneticileri de üzerlerindeki mevcut olan bu tehlikeyi savabilmek adına siyasi sebeplerle Karmatî inancını benimsemiş olabilirler. Şu halde araştırmamıza göre Mansûre'de iktidarın Hebbârîler'in elinden alındığını doğrulayacak herhangi bir bilgiye rastlanmamış olmasından⁸² hareketle ve tarihçi Ma'sûm'un, Hafîf'in Somra hanedanlığından olduğuna dair çelişki içeren rivayetini bir kenara bırakarak, Mansûre'de son dönemde iktidarın Hebbârî hanedanından Karmatî mezhebine bağlı Hafîf adında bir kişinin elinde olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak yaklaşık yüz yetmiş sene boyunca özellikle Mansûre ve Güney Sind bölgesinde hâkimiyet süren Hebbârî hanedanlığı, Gazneli Mahmûd'un 416/m. 1026 yılında Somnât seferi dönüşünde Mansûre'yi ele geçirmesi ile tarih sahnesinden silinmiştir.⁸³

7. HEBBÂRÎ'LERDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

Sind bölgesi Abbâsîler'in hâkimiyetinde olduğu dönemde, bölgede Arap asabiyetçiliğinin etkisi ile siyasi çatışmalar, istikrarsızlıklar yaşanmış ve bölge yer yer isyan hareketlerine şahit olmuştur.⁸⁴ Hebbârîler iktidara geldiklerinde, adeta iç savaşa girmiş olan bölgede asabiyet savaşlarına son verip barış ve huzuru sağlamışlardı.

Hebbârîler döneminde başkent olan Mansûre, büyük bir ticaret şehriydi. Bölgedeki halkın dili genel olarak Sindce olmakla birlikte, âlimler, tüccarlar ve devlet erkânı hem Sindce hem Arapça biliyorlardı.⁸⁵ Bölgeyi ziyaret etmiş olan İslâm tarihçisi ve coğrafyacı Makdisî'nin kendi gözlemlerine dayanarak aktarmış olduğu bilgiler bölgeyi ve toplumu tanımak adına önemlidir. Makdisî, Mansûre şehrinin fizikî yapı olarak Dimaşk'a benzediğini, binaların ise tik ağa-

⁸¹ Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind Min Makûletin Makbûletin fi'l-'Akl ev Merzûle*, 2. Baskı (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 81. Mültan bölgesi, h.401/m.1011 yılında Sultan Mahmûd tarafından Karmatîler'in elinden alınmıştır. Bkz. Ebû Said Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr/Tarih-i Gerdîzî*, çev. Affâ es-Seyyid Zeydân (Kahire: el-Meclisî'l-A'la li's-Sekâfe, 2006), 256-257; Bîrûnî, *Tahkîk*, 81.

⁸² Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, 1/89; Makdisî, *Ahsen*, 350; İbn Hazm, *Cemhere*, 118; İbn Haldûn, *Târîh*, 2/391.

⁸³ İbn Hazm, *Cemhere*, 118; İbn Haldûn, *Târîh*, 2/391; Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/55; Tırâzî, *Mevsûa*, 1/303-304; Pathan, *History*, 3/240; a.mlf., *Arab Kingdom*, 94.

⁸⁴ Konu ile ilgili bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 264-265; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/372-373, 2/398; Taberî, *Târîh*, 7/512, 8/36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/92, 167-168.

⁸⁵ Riyaset Ali Nedvî, *Ahd-ı İslâmi ka Hindustan*, 74.

cından veya kerpiçten yapıldığını ve şehirde tuğla ve taştan inşa edilmiş büyük bir cami⁸⁶ olduğunu aktarmaktadır. Halkın geleneksel adetlerinin ve kıyafetlerinin Irak kültürüne benzediğini ve insanlar arasında taassup, asabiyet, fitne ve fesadın olmadığını ifade eden Makdisî, Arap hükümdarlarının giysilerinin yerli krallarinkine benzediğini ve saçlarının da onlar gibi uzatıldığını söylemektedir. Şehir halkının dinlerine bağlı, ilim sahibi ve zeki insanlar olduğunu gözlemleyen Makdisî, Mansûre'nin aynı zamanda bir ticaret merkezi olduğunu bildirir. Toplumda içki ve zina yaygın olmayıp bu çirkin işlere bulaşan kişiler, hapis ya da ölümle cezalandırılırdı. Sind halkının ahlak bakımından da gelişmiş bir toplum oldukları, alışverişlerinde yalan söylemedikleri, ölçü ve tartıda hile yapmadıkları, hükümdarlarının da adil olduğu aktarılır. Kadınlar çarşı-pazarda sade giyinirler ve kimse pazarlarda onları rahatsız etmezdi. İnsanlar refah ve barış içinde yaşıyorlardı.⁸⁷

Yine bölgeyi ziyaret etmiş olan İstahrî ve İbn Havkal'ın aktarımına göre de halk, ticaret, hayvancılık, çiftçilik ve el emeği ile geçimini sağlıyordu. Bölge ikliminin genel olarak sıcak olmasından dolayı insanlar peştamal gibi geniş kıyafetleri tercih ediyorlardı.⁸⁸

Kaynaklarda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere Sind bölgesinde coğrafyaya özel bölgesel kültürle beraber yerli halk üzerinde İslâm kültürünün etkisi açık bir şekilde kendini göstermektedir.

8. HEBBÂRÎ'LERDE İKTİSADÎ HAYAT

Genel olarak tarıma elverişli olan Sind topraklarında, tahıl ve meyvelerin yanı sıra en çok şeker kamışı yetiştirilirdi. Nitekim Yâkût el-Hamevî, Sind bölgesinde mango, limon ve şeker kamışının bol olduğunu aktarmaktadır.⁸⁹ İstahrî de iklim olarak sıcak bir bölge olan Mansûre'de hurmanın bol olduğunu, şeker kamışı, limon ve mango yetiştirildiğini; üzüm, elma, armut ve muz gibi meyvelerin ise bulunmadığını aktarmaktadır. İstahrî, ayrıca Sind bölgesinde tarım ürünlerinin bolluğundan dolayı fiyatların çok ucuz ve bölgenin ticaret için çok

⁸⁶ Bu cami, muhtemelen Mansûre şehri yeni kurulduğunda yaklaşık h.115/m.733-734 yılları civarında inşa edilen cami olmalıdır. Bkz. Ahmed Nâbi Khan, *Development of Mosque Architecture in Pakistan* (İslâmâbâd: Lok Virsa Publication, 1991), 23.

⁸⁷ Makdisî, *Ahsen*, 346-348. Konuyla ilgili ayrıca bkz. İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, 1/169.

⁸⁸ İstahrî, *el-Mesâlik*, 173; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/325.

⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/211.

bereketli olduğunu belirtmektedir.⁹⁰ Geniş tarım alanları ve bahçelere sahip olan Mansûre şehri, aynı zamanda kalabalık ve büyük bir ticaret merkezi olup pek çok tüccara ev sahipliği yapıyordu. Bölgenin para birimi ise gümüş ve bakırdan darbedilen dirhemlerdi.⁹¹

Bir liman şehri olan Deybül ise tarıma elverişli olmasa da tüccarların sıkça uğradığı uluslararası bir ticaret merkeziydi ve orada bulunan tüccarların çoğu gayrimüslimdi.⁹²

Hebbârîler döneminde verimli Sind topraklarının işlenmesi ve pazar alanlarına arzı ile ziraat ve ticaretin geliştiği; halkın maddî durumu ve refah seviyelerinin yükseldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Hebbârîler ile bölgede istikrarın sağlanması sonucu bölgede yaşayan insanlar iş konusunda kendilerini güvende hissetmiş ve bölgede sosyo-ekonomik hayat barış ve huzur içinde devam etmiştir diyebiliriz.

9. HEBBÂRİLERDE DÎNÎ HAYAT

Emevîler döneminde gerçekleştirilen fütûhât hareketlerinin bir sonucu olarak İslâm yurdu olan Sind topraklarına pek çok Müslüman Arap unsurun yerleşmesi ile bölge, yeni bir medeniyete şahitlik etmiş oldu. Sind bölgesinde baştan beri inşa edilen camiler ve mescitler İslâm dinini yayma faaliyetlerinin sürdürülmesinde önemli rol oynamıştı. Hebbârîler dönemine gelindiğinde Sind bölgesinde uzun yıllardır Arap-Sind halkın bir arada meskûn oluşu ile iki toplumun birbiriyle mezc olması ve yerli halkın İslâmî değerlerden memnun kalıp bunları öğrenme isteği gibi unsurların, bölgede İslâm'ın yayılması konusunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce zikrettiğimiz gibi Abdullah b. Ömer el-Hebbârî döneminde, er-Râ bölgesindeki Hindu kralın İslâm'ı öğrenmek için Abdullah'tan bir âlim istemesi ve sonra İslâm'ı kabul etmesi Hebbârîler döneminde İslâm dininin civar bölgelerdeki yönetimlere olan etkisini gösteren bir örnektir.⁹³ Karşılıklı toplumsal ve kültürel ilişkilerle beraber Arap-Sind arasında gerçekleşen ticaretin de bölgenin İslâmlaşması konusunda önemli bir payı olduğu aşikârdır.

⁹⁰ İstahrî, *el-Mesâlik*, 173.

⁹¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 1/169.

⁹² İstahrî, *el-Mesâlik*, 35; Makdisî, *Ahsen*, 347.

⁹³ Râmhürmüzî, *Acâib*, 2- 4.

Bölgede Müslümanlar ve gayrimüslimler beraber yaşamakla birlikte, Müslümanlar içinde Şiîler'in sayısı da zamanla artmıştı. Şiîler bu bölgeye ilk defa Abbâsî halifesi el-Mansûr döneminde gelmişlerdi. Abbâsîler'in Şiîler'e karşı sergiledikleri sert politika, Şiîler'in bir kısmının Hicaz bölgesini terk ederek Sind bölgesine sığınmasına neden olmuştu.⁹⁴ Nitekim Ömer b. Abdullah el-Hebbârî döneminde bölgeyi ziyaret eden tarihçi ve coğrafyacı Mes'ûdî bölgede Şiîler'in varlığından bahsetmektedir.⁹⁵ Şiîler sadece Sind'in güney bölgelerine değil, Mûltan ve civarına da nüfuz ederek bölgeyi ele geçirmişlerdi. Nitekim daha önce de zikrettiğimiz gibi Makdisî, bölgeyi ziyaret ettiğinde Mûltan'da Fâtımî halifeleri adına hutbe okunduğunu aktarmaktadır.⁹⁶ Bölgede Zâhirî mezhebine mensup bir âlimin varlığı⁹⁷ da Zâhirîlerin bölgede bulunduğunun göstergesi sayılabilir.

10. HEBBÂRİLERDE İLMÎ FAALİYETLER

Hebbârîlerin Sind bölgesindeki iktidarı döneminde, bölgede İslâmlaşma faaliyetlerinin bir sonucu olarak dini ve ilmî faaliyetlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta en önemli ve zikredilmesi gereken bilgi, Hindu kral Mehrûk b. Râik için Kur'an'ın Sindce dilinde yapılan ilk tefsiridir.⁹⁸ Hanedanlık tarafından er-Râ kralına gönderilen âlim kişi gibi yetenekli insanların himaye edilmiş olması da ilmin ve İslâmlaşma faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında büyük rol oynamış olmalıdır.

Ayrıca bu dönemde Sind toplumunda ed-Deybülî, el-Mansûrî ve es-Sindî künyesine mensup olan pek çok âlimin ismine tarihi bulgularda rastlanmaktadır. Örnek olarak bunlardan birkaç önemli ismi burada zikredebiliriz:

⁹⁴ Taberî, *Târîh*, 8/34-35.

⁹⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, 1/189. Ayrıca bkz. Taberî, *Târîh*, 8/34.

⁹⁶ Makdisî, *Ahsen*, 350.

⁹⁷ Bkz. Makdisî, *Ahsen*, 347-348.

⁹⁸ Râmhürmüzî, *Acâib*, 2-4. Ayrıca bkz. Riyaset Ali Nedvî, *Ahd-ı İslâmi ka Hindustan*, 77-78; Pathan, *History*, 3/235-236.

10.1. Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed ed-Deybülî (ö. 345/ 957)

Ebû'l- Abbâs ed-Deybülî, takva sahibi ve âlim bir kişiydi. Muhammed b. Osman b. Ebû Süveyd el-Basrî (ö.300?/913?)⁹⁹, Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan el-Fâryâbî (ö.301/914)¹⁰⁰, Ebû Halîfe el-Fadl b. el-Hubbâb el-Cumahî (ö. 305/918)¹⁰¹, Abdân b. Ahmed b.Mûsâ el-Askerî (ö. 306/919)¹⁰² ve bunlarla beraber aynı dönemde yaşayan diğer âlimlerden ilim tahsil etti. el-Hâkim Ebû Abdullah el-Hâfız (ö.405/1014)¹⁰³ ondan ilim tahsil etmiştir. Ebû'l-Abbâs, h.345/m.957 Ramazan ayında vefat etmiştir.¹⁰⁴

10.2. Ebû Ca'fer İbrâhim el-Mansûrî (ö. 350/ 962)

Aslen Mansûreli olup Bağdat'ta bulunan bir camide imamlık görevini yapmış olan Ahmed b. Abdülcebbâr el-Atâridî (ö. 271-272/885-886)¹⁰⁵, İbn Ebi'd-Dünya (ö. 281/895)¹⁰⁶, Kadı İsmâîl b. İshâk (ö. 313/926)¹⁰⁷ ve İbn Buriyye (ö. 350/962)¹⁰⁸ gibi âlimlerden ilim tahsil etmişti. Ebû Ca'fer'in öğrencileri arasında ise Ebû Hasan Rizkevyehi (ö. 412/1022)¹⁰⁹ ve Ebû Ali b. Şâzân (ö. 426/1035)¹¹⁰ gibi âlimler yer almaktadır.¹¹¹

⁹⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985),16/49.

¹⁰⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr b. Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Garb'el-İslâmî, 2002), 8/102.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 16/7-10.

¹⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/16.

¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/509. Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17/162-177.

¹⁰⁴ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Şerefeddin Ahmed (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1982), 5/440.

¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/434.

¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/293.

¹⁰⁷ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Gurame el-Amrebi (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 13/375.

¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/63.

¹⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/211.

¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/223.

¹¹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/456.

10.3. Ahmed b. Muhammed el-Mansûrî (ö. 360/1000)

Irak, Horasan, Nişabur ve Buhara gibi bölgelerde tahsil görmüş ve hicrî IV. yüzyılın ortalarında Mansûre şehrinde kadılık vazifesi yapmıştı.¹¹² Makdisî, Sind bölgesini ziyaret ettiğinde kadı el-Mansûrî'yi gördüğünü ve Zâhirî mezhebine mensup olan el-Mansûrî'nin yazar olmakla beraber öğretmenlik de yaptığını aktarır.¹¹³ İbn Nedîm, el-Fihrist adlı eserinde el-Mansûrî'ye ait *el-Misbâhü'l-Kebîr*, *el-Hâdî* ve *el-Niyer* adlı eserlerden bahsetmektedir.¹¹⁴

Yukarıda isimleri zikredilen âlimler Sind bölgesine mensup olanlardan sadece birkaçıdır. Bunlardan başka özellikle h. IV. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Sind ve Deybül bölgesine mensup birçok âlimin ismine biyografi kitaplarında rastlanmaktadır.

11. SONUÇ

Hebbârî ailesinin Sind bölgesinde ilk varlığı Hebbâr b. Esved'in torunu olan Münzir b. Zübeyr'in, Emevîler döneminde Sind valisi olarak görevlendirilen Hakem b. Avâne el-Kelbî (h.111-122/m.729-740) ile beraber bölgeye gelerek yerleşmesi ile başlamıştır. Bu soy, uzun yıllar burada yaşamasının da etkisiyle zamanla bölgenin siyasetinde etkin hale gelmiştir. Münzir'in torunu olan Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî, Abbâsîler'in otoritesinin zayıfladığı ve Sind bölgesinin istikrarsızlığa sürüklendiği bir zamanda, bölgede taraftar ve güç elde ederek, halifeden Sind bölgesinde valilik talebinde bulunmuş; yaklaşık yedi yıl kadar bölgede valilik yaptıktan sonra da Halife Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. Siyasi olarak bağımsız, manevi olarak Abbasîlere bağlı olan hanedanlıkta, mevcut verilere göre sırasıyla Ömer b. Abdülazîz el-Hebbârî, Abdullah b. Ömer ve Ebü'l-Münzir Ömer b. Abdullah iktidarda olmuşlar; sonraki dönemlerde kimlerin hanedanlığın başına geçtiğine dair elimizde tatmin edecek kadar bilgi olmasa da tarihi rivayetlerden anlaşılacağı üzere hanedanlık, bölgede Gazneli hâkimiyetine kadar varlığını korumuştur. Kaynaklarda kronolojik olarak Hebbârî hükümdarlarının iktidara geliş ve vefatı

¹¹² Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/59.

¹¹³ Makdisî, *Ahsen*, 347-348.

¹¹⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 269. Ayrıca bkz. Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtir*, 1/59.

hakkındaki bilgilerin eksik olması sebebiyle tarihçiler tarafından bu konuda varsayım şeklinde yorumlar ortaya konulmuştur.

Araştırmamızda yer yer rivayetlerinden istifade ettiğimiz İslâm tarihçi ve coğrafyacılarından Ya'kûbî, Mes'ûdî, Makdisî, İstahrî, İbn Havkal ve Bîrûnî'nin bizzat Sind bölgesini ziyaret ettiği bilinmektedir. Ancak Ya'kûbî ve Mes'ûdî hariç bölgeyi ziyaret etmiş olan bu coğrafyacıların rivayetlerinde iktidar sahibinin ismen kim olduğuna dair bilgi vermeyip sadece kabile veya hanedanlık bilgisini vermekle yetinmeleri ilginçtir.¹¹⁵ Muhtemelen bölgede iktidar sahibi olan Hebbârî hanedanının ismi çok yaygın olduğundan ve hükümdarlar da halk tarafından bilindiği ve sevildiği için bu detaylara fazla dikkat edilmemiş olmalıdır. Sebep her ne olursa olsun kaynaklardaki bu eksiklik dikkat çekmektedir.

Hebbârîler iktidarı ele aldıklarında asabiyet savaşlarına girmiş olan ve farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşadığı bu coğrafyada barış ve huzuru tesis ederek istikrarı sağlamışlardır. Âlimlerin yetişmesi için ilmi faaliyetler desteklenmiş ve her ne kadar günümüze ulaşmasa da Sindce ilk tefsir bu dönemde yazılmıştır. Zamanla güçlü bir ordu sistemine sahip olan Hebbârîler, herhangi bir fetih faaliyetinde bulunmasalar da topraklarını muhafaza etmişler; ziraata müsait verimli topraklar sayesinde de ticareti geliştirerek halkın refah seviyesini yükseltmişlerdir.

Baştan beri Sünnî inanca bağlı olan Hebbârîler, bölgede İsmâîlî-Karmatî inancının siyasi olarak egemen olduğu bir dönemde üzerlerindeki mevcut olan tehlikeyi savabilmek adına çareyi Karmatîlik'i benimsemekte bulsalar da Gazneli Mahmûd'un h.416/m.1026 yılında bölgede hâkimiyeti ele geçirmesiyle tarihten silinmişlerdir. Böylece Bilâdü's-Sind'de ilk İslâm fetihlerinden itibaren yaklaşık üç asır süren Müslüman Arap hâkimiyeti son bulmuş ve Gazneliler ile birlikte bu coğrafyada yeni bir dönem başlamıştır.

¹¹⁵ Bkz. Makdisî, *Ahsen*, 350; İstahrî, *el-Mesâlik*, 173; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/320. Bîrûnî tarafından muhtemelen 1017-1030 yılları arasında kaleme alınan Tahkîku mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle adlı eser Hindoloji alanında yapılmış ilk ciddi çalışma olup siyasi tarih ile bilgi son derece azdır. Bkz. Ali İhsan Yitik, "Tahkîku mâ li'l-Hind", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/410-411.

12. KAYNAKÇA

- Ansarı, A. S. Bazmee. "Deybül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/262. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bakkarî, Seyyid Muhammed Ma'sûm. *Târîh-i Ma'sûmî*. Haydarâbâd: Sindhi Adabi Borad, 2006.
- Belâzüri, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütühü'l Büldân*. thk. Abülkâdir Muhammed Ali. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Belâzüri, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zakkâr – Riyad Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübra*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Ata. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Birişik, Abdülhamit. "Urduca Kur'an Tercümelelerinin Tarihi Gelişiminde Batı'nın Etkisi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003), 378-390.
- Bîrânî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahkîku mâ li'l-Hind Min Makûletin Makbûletin fi'l- Akl ev Merzûle*. 2. Baskı. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Cevdet, Sâdık Ahmed Dâvûd. *Medînetü'l- Mensûratü fi Zillî'd- Devleti'l-Hebbâriyyeti bi's-Sind*. Riyad: Dâr'u Umayyeh li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1995.
- Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Malik b. Enes. *el-Muvatta*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985.
- Ebû Dülef, Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbûî. *Rihletü Ebî Dülef*. thk. Cinân Abdülcelîl el-Hemevendî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Ensârî, Abdussettâr. *Sind Mein Dînî Edep Ki Târîh*. Sindh: University of Sindh, Department of Muslim History, Doktora Tezi, 1990.
- Ferruhî-yi Sistânî, Ebü'l Hasen Ali b. Cülûğ. *Dîvân-ı Kasâid / Dîvân-ı Hekîm Ferruhî*. thk. Ali Abdürresûlî. Tahran: Matba'-ı Meclîs, 1312.
- Gerdîzî, Ebû Said Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-Ahbâr/Tarih-i Gerdîzî*. trc. Affâ es-Seyyid Zeydân. Kahire: el-Meclisi'l-A'la li's-Sekâfe, 2006.
- Haig, M.R.. *The Indus Delta Country: A Memoir, Chiefly on its Ancient Geography and History*. London, 1894.
- Hasenî, Abdülhay b. Fahriddîn b. Abdilalî el-Hasenî et-Tâlibî. *Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzir*. 8 Cilt. Beyrut: Dâr'u İbn Hazm, 1999.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar b. Avvad Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garb'el-İslâmî, 2002.
- Elliot, Henry Miers – Dowson, Jhon. *The History of India as Told by Its Own Historians*. London, 1867.

- NumisMall. "Ancient Coins Canada". Erişim: 8 Ekim 2019.
<https://www.numismall.com/acc/Nice-silver-damma-of-Amir-Ali-ca.900-950-AD-Habbarid-Amirs-of-Sindh-AS-15-F286-w449671.html>
- NumisMall. "Ancient Coins Canada". Erişim: 8 Ekim 2019.
<https://www.numismall.com/acc/Very-nice-silver-damma-qanhari-dirham-of-Umar-II-ibn-Abdallah-fl-912-13-CE-Habbarid-Sindh-medieval-India-F3141.html>
- Indian Coins. "Muslim Sind and Multan (711-1569)". 1 Ağustos 2019.
<https://www.numismall.com/acc/High-quality-silver-damma-qanhari-dirham-of-Umar-I-854-CE-Habbarid-Sindh-medieval-India-F2041.html>
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alı b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eř-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Amr b. Gurame el-Amrebi. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*. thk. Halîl Şehâde, 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ ev Esbetehü'l-Ayân*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alı en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Sûretü'l-Arz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelüsî. *Cevamiü's-Sireti'n-Nebeviyye*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 19••.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelüsî. *Cemheretü Ensâbi'l Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin Zebidî. Bağdâd: Dâru'r-Reşid, 1981.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alı b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İşhak el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf Hadi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İbnü'l- Hayyât b. Halife eř-Şeybânî el-Basrî. *et-Târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1977.

- İbnü'n Nedîm, Ebü'l Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf. *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâkı'l-Âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî. *Kitâbü'l Mesâlik ve'l- Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Khan, Ahmed Nâbi. *Development of Mosque Architecture in Pakistan*. İslâmâbâd: Lok Virsa Publication, 1991.
- Kâni', Mir Ali Şêr. *Tuhfetü'l-Kirâm*. thk. Mahdum Amir Ahmed - Nabi Bahş Beloç. trc. Ahter Rizvi. 3. Baskı. Sindh: Sindhi Adabi Board, Jamshoro, 2006.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- Kûfî, Ali b. Hâmîd b. Ebi Bekr. *Fethü's-Sind/Cecnâme*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Lambrik, Hugh Trevor. *History of Sind, Sind Before The Muslim Conquest*. Sindh: Sindhi Adabi Board, Jamshoro, 1996.
- Makdisî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Merçil, Erdoğan. "Saffâr, Ya'kûb b. Leys". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Merçil, Erdoğan. "Mahmûd-ı Gaznevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/262-265. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Esed Dağır. 4 Cilt. İran: Dâru'l-Hicre, 1988.
- Mübârekpûrî, Kadı Athar. *Hindustan Mein Arbon ki Hükûmaten*. Delhi: Nedve'tü'l-Müsannifin Urdu Bâzâr, 1967.
- Mübârekpûrî, Kadı Athar. *Ricâlu's-Sind-i ve'l-Hind*. Mumbai: el-Metbaa el-Hicaziyeh, 1958.
- Mühellebî, Hasan b. Ahmed el-Azîzî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Dımaşk: Dâru't- Tekvîn li't-Tibâ'at ve'n-Neşr, 2006.
- Nedvî, Seyyid Riyaset Ali. *Ahd-ı İslâmi ka Hindustan*. Hindistan: İdâre'tü'l-Musannifin, 1950.
- Ötenkaya, Yusuf. "Sünnî Politik Tarih Yazımında Karmatî İsmâîlîlerinin Heterodoksluğu". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018/2), 619-648.
- Özcan, Azmi. "Sind". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/242- 244. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Sistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Palabıyık, M.Hanefi. "Gaznelilerin Hindistan Seferleri". *Ekev Akademi Dergisi* 11/32 (Yaz 2007), 139-152.
- Pathan, Mumtaz Husain. *Arab Kingdom of Al-Mansurah in Sind*. Sindh: Institute of Sind-hology, 1974.
- Pathan, Mumtaz Husain. *History of Sind: Sind Arab Period*. 2. Baskı. Pakistan: Sindhi Adabi Board, 1978.
- Rahman, Zabihur. *Sind Bölgesinin Fethi ve İslamlaşması (h.15-416/m.636-1026)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Râmhürmüzî, Büzürg b. Şehriyâr. *Kitâbü Acâibi'l-Hind*. thk. B. A. Fanderlet. trc. L. Marcel Devic. Lübnan: Dâr ve Mektebe Bebylon- Cibal, t.y.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî. *el-Ensâb*. nşr. Şerefeddin Ahmed. Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1982.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Târihü'l-Hulefâ*. thk. Hamdî el-Demerdâş. Mekke: Mektebetü't-Nezâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Şattârî, Seyyid Hamîd. *Kur'ân-ı Mecîd key Urdu Terâcim u Tefâsîr ka Tenkîdî Mutâla'a*, Haydarâbâd Dekken, 1982.
- Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Thomas, E. D. "Coins of The Arabs in Sind The Indian Antiquary". *A Journal of Oriental Research* 11 (1882), 92.
- NumisBids. Islamic-Abbasid. "Habbarid Emirate of al-Sind" Lot 112. Erişim: 27 Temmuz 2019. www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2430&lot=112.
- Tırâzî, Abdullah Mübeşşir. *Mevsûatü't-Târihi'l-İslâmî ve'l-Hadâretü'l-İslâmiyye li-Bilâd's-Sind ve'l-Bencâb (Bakistani'l-haliyye) fi Ahdi'l-Arab*. 2 Cilt. Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1983.
- Topaloğlu, Nuri. "Hebbâr b. Esved". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/ 148. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr er-Râzî. *Târihu'l-Yemînî*. thk. İhsân Zenûn Abdüllatîf es-Sâmîrî. Beyrut: Dâru't-Talî'ah, 2004.
- Üremiş, Ali. "Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, Fathnamah-i Sind (Chachnâmah), nşr. N.A. Baloch, İslâmabad 1983, 284 s. ; Ali Kûfî, Fethu's-Sind (Cac-nâme), nşr. S. Zekkâr, Beyrut 1992, 366 s.". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 42 (2005) Işın Demirkent Hatıra Sayısı, 305-312.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Esemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. *Târihü'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî. *Mu'cemü'l-Büldân*. 2. Baskı. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yazıcı, Tahsin. "Çeçnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/248. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2000.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bâbek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "İnak et-Türkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yitik, Ali İhsan. "Tahkîku mâ li'l-Hind". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi'l-Müsta'ribin ve'l-Müsteşrikîn*. 15. Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, t.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. 3. Baskı. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab. *Kitâbu Nesebi Kureyş*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.

13. EKLER

Ek. 1

Ömer el-Hebbârî adına basılmış gümüş sikkeler¹¹⁶

Ek. 2

Abdullah el-Hebbârî adına basılmış sikkeler ¹¹⁷

¹¹⁶ E. D. Thomas, "Coins of the Arabs in Sind", *The Indian Antiquary, A journal of Oriental Research* 11 (1882), 92; Islamic-Abbasid, "Habbarid Emirate of al-Sind" Lot 112, erişim: 27 July 2019, www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2430&lot=112. Ayrıca bkz. Indian Coins, "Muslim Sind and Multan (711-1569)", erişim: 1 August 2019, <https://www.numismall.com/acc/High-quality-silver-damma-qanhari-dirham-of-Umar-I-854-CE-Habbarid-Sindh-medieval-India-F2041.html>.

¹¹⁷ Thomas, *Coins of the Arabs in Sind*, 93.

Ek. 3

1. Ebü'l-Münzir Ömer b. Abdullah b. Ömer el-Hebbârî adına basılmış sikkeler.¹¹⁸

¹¹⁸ Numismall, Ancient Coins Canada, "Muslim Sindh and Multan (711- 1569)", erişim: 8 October 2019, <https://www.numismall.com/acc/Very-nice-silver-damma-qanhari-dirham-of-Umar-II-ibn-Abdallah-fl-912-13-CE-Habbarid-Sindh-medieval-India-F3141.html>.